

İslam'ın medeniyet başkenti

ve ümran şehri:

Bağdat

Prof. Dr. Mustafa Demirci

İslami bakış açısından şehirleşme süreci, sadece askerî ve siyasi konuma bağlı gelişen sosyolojik bir süreç değil, aynı zamanda İslam inancına dayalı bir ideadır. İslamiyet esas yapısı, ibadet şekilleri ve öz değerleri itibarıyla bir şehir dinidir. Bundan dolayı İslam, eski dünyada yayılırken, onun yayılışına paralel olarak bir dizi şehrin kurulup gelişmesi eşlik etmiştir. Öyle ki İslami dönemdeki şehirlerin gerek sayı, gerekse hacmi bakımından Sasani ve Bizans dönemine göre daha ileri bir düzeyi gösteriyordu. Zamanla da İslam ile şehirlilik eş anlama geldi.

İslam 610 yılında Mekke'de doğdu, 632 yılında Medine'de siyasi ve toplumsal bir hüviyet kazandı; takriben bir asır içinde Atlas Okyanusu ile Amu Derya arasındaki ekümenik bölgeyi fethederken Hz. Ömer zamanında kurulan Basra, Kufe, Fustat, Musul daha sonraki Kayravan gibi askerî amaçlı olarak kurulmuş, kabilevi karakteri ağır basan garnizon şehirlerden yönetti. İslam'ın ilk yüzyılına bu garnizon şehirler damgasını vurdu. Her ne kadar bu şehirlerde kalabalık nüfuslar yaşamışlarsa da, başlangıçta yeni Müslüman olmuş kabileler yerleştirildiğinden, uzunca bir süre şehirli bir hayat ve tarzı geliştirememiş, şehirlerin havasında bedevi-kabilevi karakter ağır basmıştır. Hatta onların bu özelliği, kabileciliğin ve bunların üzerine oturan hizipçiliğin gelişmesine de zemin hazırlamıştır. İbn Haldun, medeni hayatın gelişmesi bakımından şehir hayatını iki aşamaya ayırır: ilki "hadarilik" aşamasıdır bu sadece yerleşik ve şehirde yaşayanlara karşılık gelir. İkinci aşama ise şehirde yaşayıp, aynı zamanda şehirli bir kültür ve hayat tarzını benimseyenler için kullanılır ki bu hadarilik aşamasının bir ileri aşamasıdır ki bu da "ümrandır". Bu bakımdan İslam tarihinde gelenekleri, alışkanlıkları ve bilim ve sanat konularına ilgileri bakımından rafine İslami bir şehir kültürünün yani "ümranın" gelişmesi aslında Bağdat'ın kuruluşu ile başlamıştır.

Abbasiler tarafından Bağdat'ın kurulması, gerek İslam medeniyeti tarihi bakımından, gerekse İslam şehirleri tarihi bakımından bir dönüm noktası olmuştur. Şehir kurma hastası olduğu söylenen Abbasi halifesi Ebu Ca'fer Mansur bu şehri kurmaya karar verdiği zaman önce ulaşımın kolaylığı, güvenlik, hava, su bakımından en uygun yeri tespit etmeye çalışır. Bunun için değişik yerler düşünülür. Bağdat'ın bugünkü yerine geldikleri zaman burası Dicle Nehri'nin kıyısında ve kuzey-güney, doğu-batı kara ve su yollarının rahat ulaşabileceği bir konumda olması sebebiyle şehir kurmaya elverişli bulunur. Havasının insan sağlığına elverişli olmasını ölçmek için bölgenin değişik yerlerine yeni kesilmiş kuzu ciğerlerini yüksek sırıkların üzerine asarlar. Bir hafta sonra da bunları toplayarak en az çürüme ve bozulma olan bölgenin havasının sıhhatli olduğunu düşünerek bugünkü yere şehri kurmaya karar verirler.

Mansur müneccimlerin ay ve yıldızların konumuna bakarak verdikleri tarihte devrin büyük âlimi İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin yaptığı dua ile şehrin temelini atar. Mansur bununla da kalmaz, bu şehri kurmak için Abbasiler'in hâkimiyetinde bulunan bütün şehirlerdeki zanaat erbabı, usta, mühendis, zanaatkâr kimselerin tespit edilerek gönderilmesini emreder. Bunun üzerine kaynaklar Bağdat'ı inşa etmek için bütün şehirlerden zanaat ve maharet sahibi 100.000 kişinin toplandığından söz eder. Şehir kurulurken 100.000 kişinin davet edildiği ya da tehcir edildiği dikkate alınırsa, daha başlangıçta en az bu kadar kalabalık bir nüfusu olduğu ortaya çıkar. Yakubi, şehrin kurulduğu ilk birkaç on yıl içinde, Bağdat'ta 6000 sokak, 30.000 mescit, 10.000

hamam bulunuyordu diye haber verir. Şehrin doğu yakasındaki Kerh bölgesinde ise 4000 sokak, 15000 mescit 5000 hamamın varlığından bahseder. Yarım asır sonra da Dicle boyunca 10 km uzayarak yaklaşık 70 km karelik bir alana yayılmıştı. O zamanki dünyanın en kalabalık şehirlerinden biri hâline gelmişti. (Yakubi, age, 250, 254.) Bunu teyit eder mahiyette XII. Asırda şehri ziyaret eden Yahudi seyyah Benjamin, Bağdat'ın 20 mil (32.19 km.) çapında bir alana yayılmış olduğundan bahseder. Bu hâliyle Bağdat İslami dönemde kurulan şehirlerin ortalamasından 2.5 kat daha büyük bir hacme sahiptir. O devrin şartları içinde bir şehrin ortalama büyüklüğü 50.000 ile 100.000 arasındadır. Bağdat'tan sonra dünyanın ikinci büyük şehri olan Bizans başkenti ile karşılaştırıldığı zaman Bağdat (7000 hektar), o dönemde Konstantiniyye'nin (1500 hektar) beş katı büyüklüğündeydi. (A. Watson, el-İbdâu'z-Zirâî (700-1160), trc: Ahmed Eşgar, Halep 1985, s. 296- 299 (eserin orijinal adı: Acriculturel İnnovation in Medieval Islam, 700-1160.) Çağdaş bir araştırmacı X. asırda Bağdat'ın en kötü ihtimalle bile 800.000 nüfusu ile dünyanın en kalabalık şehri olduğunu yazar. Bağdat'ın ulaştığı hacim, o çağdaki Çin'in Angor, Çang-ngan, Hindistanın Kanauc, Bizans'ın Konstantiniyye, Endülüsün Kurtuba, İran'ın Nişabur ve Rey, Orta Asya'nın Merv, Buhara ve Semerkant gibi çağının dünya metropollerine bile kıyaslanamayacak kadar büyüktü.

Yuvarlak bir şekilde tasarlanan şehire dört taraftan dev bulvarlarla giriliyordu. Aynen bugünkü Paris gibi içinden geçen Dicle üzerine kurulu köprüler ve su kanalları ile ulaşımı sağlanan o zamanki Bağdat, yine bu su yolları ile dünyanın her tarafından tüccarların geldiği muazzam bir zenginliğe sahipti. Sarayları, camileri, kamu binaları ve botanik bahçeleri ile bir dünya harikası olduğu anlaşılıyor. (Firederick. B. Artz, Orta Çağların Tini, trc. Aziz Yardımlı, İstanbul 1996, s. 126.) Doğu Dünyasının bütün yerel hanedanlıkları Abbasiler'e bağlı hâle gelirken, bu hanedanlıkların asil saraylı unsurları da Bağdat'a taşınmıştı. Bu devrin tarihçisi Yakubi, halife Mehdi'ye itaat eden bölgeler ve kralların ünvanı hakkında şu listeyi verir; “Mehdi krallara elçi göndererek onları itaate çağırdı ve çağrısına cevap verenler şunlardır: Kabilistan karlı Hanhal, Taberisten İsbahazı, Soğd İhşidi, Tohoristan Şervin'i, Bamiyan Sör'ü, Fergana Fernaran'ı, Aşrusana Afşin'i, Karluk Çiğuyesi, Sicistan Rutbil'i, Türk Tarkan'ı, Tibet Cehrun'u, Sind Raye'si” (bkz. Yakubi, et-Tarih, II, 341.) Bu liste, her ne kadar Abbasilerin otoritesi altındaki siyasi bölgeleri vermekte ise de, aynı zamanda bu bölgelerin asırlardır kendi içinde gelişmekte olan birer kültürel bütün ve gelenekler olduğu gerçeği de var. Dolayısıyla bu listeden hareketle Abbasilerin siyasi bir çatı altında ne denli zengin bir kültürel dünyaları etkileşime soktuğunu da gösterir.

Emeviler ve fetihler çağında toplumsal düzeyde kurulan ilişkiler ekseninde başlayan şehirlerdeki kültürel mayalanma daha sonra Abbasiler zamanında özellikle de Bağdat'ta boy veren İslami kültürün özünü teşkil etti. Bağdat daha kurulurken o dünyanın bütün renklerini barındırıyordu. İslam öncesinde yaşanan kültürel parçalanmışlık ve içine kapanık gruplar, hizipler, şehir ekolleri, Bağdat'ta taşınarak oranın zengin toplumsal, siyasi ve kültürel hayatına katılmasıyla, kültürel kozalarından ve kabuklarından çıkarak yeni bir düşünce ve kültür dünyasının üretken parçaları haline geldiler. Bu süreçte Sabiiler, Maniheistler, Yahudiler, Nasturiler, Basra Mutezilesi, Şiiliğin alt dalları, mistik gruplar vs. gibi asırlardır kapalı klik gruplar olarak yaşarken, Bağdat'ta başlayan bu toplumsal kaynaşma ile sahip oldukları birikim ve tecrübeleriyle klasik İslam kültür ve medeniyetinin temellerinde yer aldılar. Çünkü İslam fetihleri ile Orta Asya'dan Atlas Okyanusuna kadarki alanda bulunan bütün kapalı kültürler ve toplumlar tek bir siyasi otorite altında birleşmiş ve birbirlerini etkileyebilecek bir vasat içine girmişti. Bütün dünyanın kozmopolit nüfus yapısını ve Antik çağın köklü entelektüel geleneklerini kendine çekmesi neticesinde Bağdat, İslam kültürünün ve medeniyetinin bütün yönleriyle geliştiği bir merkez hâline geldi. Nil ile Amu Derya arasındaki kadim Asya medeniyetlerinin ve felsefelerinin doğup yayıldığı ekümenik alanı tek bir siyasi çatı altında birleştirerek bir dünya imparatorluğu olarak ortaya çıkan bu siyasi birlik; ticari mallar kadar,

insanların, dinlerin, mezheplerin ve felsefelerin de serbestçe dolaşabildiği bir dünya ortaya çıkarmıştı. Miladi VIII. ve IX. asırda bu karşılaşmalar esaslı bir şekilde Abbasilerin başkenti Bağdat'ta somutlaşır ve buradaki etkileşimler klasik bir medeniyetin doğmasının zeminini hazırlar. (Andre Miquel, İslam ve Medeniyeti, trc. Ahmet Fidan, İstanbul 1991, c. I, s. 121.) Bağdat bu dönemde bütün Antik Çağın yaşayan mirasını devralarak adeta Perikler dönemi Atina'sı, Selekostlar İskenderiyesi, Sasaniler Cündişapur'u, İtalyan Rönesans'ı, 17. yüzyıl Avrupa aydınlanmasına benzer şekilde, insanlık tarihinin en dikkat çekici bilimsel ve entelektüel hareketlerinden birine şahit oldu. Bu bakımdan İslam; Mekke'de indi, Medine'de siyasi bir düzen aldı, Basra ve Küfe'de fetihleri yaptı, Bağdat'ta ise önce "ümrana" ve "medeniyete" dönüştü diyebiliriz. Bir anlamda Bağdat, Doğu toplumlarının, tüccarların, zanaatkârların olduğu kadar Antik kültürlerin de buluşma ve karşılaşma noktası olmuştur.

Bu siyasi merkezin ve başkent Bağdat'ın çekim gücü X. asra kadar her yerde etkindir; dünya tarihi Bağdat saatinin etrafında dönmektedir. Bütün farklı kültürler Bağdat potasında eriyerek İslam medeniyetinin zengin mozayikliğini oluşturmuşlardır. Bu yönüyle daha sonraki asırlarda meydana gelen gelişmeleri dikkate aldığımızda, Bağdat'ın kuruluşu İslam'ın kendi medeniyetini kurma sürecinde gerçek anlamda bir kırılmayı ifade eder. İlk dönemde kurulan Kufe, Basra, Fustat gibi şehirlerdeki kabileciliği ve hizipçiliği aşan, evrenselliği yakalayan bir ortam oluşturmuştur. VIII. Asırdan XIII. asrın ortalarına kadar Bağdat, İslam kültür ve medeniyetinin gerçek anlamda başkentidir. İslam bilim ve düşüncesinin klasik eserlerinin tamamına yakını ya Bağdat'ta yazılmıştır ve ya bir şekilde Bağdat ile ilişkisi olan kişiler tarafından yazılmıştır. İslam kültürü içinde VIII. asırdan XII. asra kadar Bağdat'ı görmeden ya da doğrudan onun ilmi ve fikri mirasından bağımsız olarak yetişmiş ve bilim ve düşünce tarihine mâl olmuş isim nerdeyse yok denecek kadar azdır. Hatîb el-Bağdâdî' (ö.463/1070-71) Târihu Bağdâd (I-XIV, Beyrût 1931. (Eserin tahkikli Medine baskısından alıntılar Bağdad'ın kuruluşu ile ilgili tartışmalardır. İlerideki ciltlerde Beyrut baskısı esas alınmıştır.) adlı eserini hicri IV. asırda yazarken bu şehrin üç asırlık tarihinde yetişmiş halife, vezir, kumandan gibi devlet adamlarının, şair, kadı ve diğer mesleklerle mensup 7831 kişinin hayatına dair bilgi verir ki bu kadar kısa sürede Bağdat'ta ne kadar insan yetiştiğini ortaya koyar. Bu bakımdan Bağdat İslam medeniyetinin Klasik çağının gerçek merkezidir.